

יצירתם הספרותית של יוצאי המזרח בישראל

לב חקק

אפיקים נקרעתי,
אך אכזב מערב.
ולמזור עת יחלתי
מה זר המזרח.

שלמה אביו, "מבוך"

מבוא

יש הטוענים, כי דיון ביצירתם הספרותית של יוצאי המזרח בישראל כנושא בפני עצמו הוא מביך, יוצר פירוד, כופה סיווגים בלתי רצויים, בלתי מועילים ואף מטעים, שכן ספרות יהודי המזרח היא ספרות ישראלית, ולא "עדתית". במובן זה שהיא שייכת לארץ ולאוכלוסייתה, לשפתה ולתרבותה העבריות.

אולם, כשם שחייהם של יהודי המזרח בישראל עוררו שאלות מיוחדות בתחומים כמו כלכלה, מדיניות, השכלה, תרבות, מעמד חברתי, כך גם בתחומי היצירה והמחקר הספרותיים התעוררו שאלות מיוחדות לגבי יהודי המזרח.

בפרק זה אעסוק בתחושותיהם של סופרים יוצאי המזרח ובתגובותיהם למצבים של הטרוגניות עדתית, לבעיות כלכליות ומעמדיות ולמשפטים קדומים. בהתייחסי ליצירותיהם של סופרים אלה אתרכו במיוחד שביצירות אלה. מיוחד זה טמון בעיקר בצד הנושאי של היצירות, ולאן דווקא בצד הצורני. אמנם, אפשר להצביע למשל, על אי-אלה ניסיונות להחיות מאפיינים מסוימים של השירה העברית בימי הביניים, על רבדים של לשון ספרות הנבנים על חיקי הערבית המדוברת שבפי יהודי המזרח, על שימוש בדיאלקט היהודי של העדה שעליה כותב הסופר, אך אלה אינם כמרכז עיוננו כאן. אינני מתיימר למצות את קשת הנושאים ביצירות רבות אלה ואף לא לשקפה במלואה. שכן לעתים דליתי מן היצירות אותם היבטים

10 תיים שאינם מרכזיים דווקא, והזנחתי היבטים בולטים יותר בהן. אף שירתם של יהודי המזרח לא תידון כאן.

א. הרומן

ברומן, כמו בשירה, ביטאו יוצאי עדות המזרח היבטים הכרוכים בחייהם בארץ בצד טיפול ספרותי בבעיות אנושיות-כלליות, יהודיות וישראליות, ניתן ברומנים של יוצאי המזרח ביטוי לאווירה, לרגשות, לבעיות, לדרכי חיים, למשאלות ולתמיהות, שלא זכו להבלטה ביצירותיהם של סופרים אחרים. הודות ליסוד החברתי, להישגים בעיצוב, לקביעת גרסה שונה באשר ליחסי העדות בארץ, לישרות המבע המבקר והמטיח בכל הקשור לנושא מיזוג הגלויות, עוררו רגשות וכמה מרומנים אלה עניין מיוחד גם בקרב אלה שאינם נמנים עם קהל הקוראים העוקב אחרי רומנים חדשים בספרותנו.

עניין לנו כאן לא בסופרים המביטים מבחוץ, מבקשים לקלוט, נתפסים להיבטיה מסוימים מפני שהם כה שונים מהמוכר להם, אלא בסופרים עצמחו מתוך אורו החיים המתואר והם חלק ממנו. בפרק זה נעסוק במיוחד בסופרים שיצירותיהם דנות ביהודי המזרח משנות ה-50 ואילך, להבדיל מסופרים ספרדים שהתרכזו בתיאורים מחיי הישוב הספרדי הוותיק.

נראה כי הנימה הרגשית, המטיחה, של כמה סופרים, הלכה ונעשתה מאופקת יותר בהמשך יצירתם, מסיבות שונות. בין סיבות אלה אפשר למנות שינויים בגישה לנושא העדתי בארץ, חלוף הזמן, השתחררות מהצורך לתת פורקן לרגשי זעם. ואולי גם התגשמותו העצמית של הסופר כפרט. קיים גם הקונפליקט הפנימי של הסופר, הרוצה להביע זעם בנושא העדות ועדיין להיות חלק מגוף אוהבי ישראל. ועם זאת חרד לשלמות העם, לגורל הארץ ולקבלתו האישית, וחרדה זו מכוניבה לו הבלעה של רגשות. איפוק זה אינו התעלמות; דווקא הנימה המרוסנת יותר היא האפקטיבית יותר. כנגד זה, יש יוצרים מיוצאי המזרח שהתייחסותם המתריסה למצב יוצאי המזרח באה לידי ביטוי ביצירות מאוחרות יותר שלהם. בספרו **מישל עזרא ספרא ובניו**, מעלה שמוש בעיות עדתיות במלוא חריפותן, ואף כי אין לזנו שהוא קובע עמדה חריג-שמעית לגביהן, הרי הבלטת חריפותן לא אפיינה אף היצירות המוקדמות יותר. ייתכן אפוא שכמה יוצרים עוד עתידים לשוב לנושא העדתי.

אין ספק, שדי בטיפולם של כה רבים מהיוצרים יוצאי המזרח בנושא הערתי כדי להעיד על חשיבותו בעיניהם. נוסף לזהותם כיוצרים המתעניינים באדם, כיהודים וכישראלים, הם מגלים עניין בהשתייכותם ליוצאי עדות המזרח דווקא, עניין המתבטא בכתיבת רומן שעיקרו חיי יהודי המזרח, ותכופות גם בזעקה על גורלם בארץ, או בביטוי היבט זה או אחר מחיי יהודי המזרח גם ברומן שהשאלות העדתיות אינן עומדות אינן עומדות במרכזו.

יש להדגיש, שלא כל סופר מבני עדות המזרח עוסק ביוצאי המזרח בלבד, ולא כל סופר הכותב על עדות המזרח מעלה דווקא טענות מרות באשר ליחסי עדות. אין לסווג את הסופרים הכותבים על הקונפליקט הערתי לפי קבוצות גיל או לפי ותק בארץ. בפרוזה, כמו בשירה, נמצא יוצרים ממוצא מזרחי, ולידי הארץ, שכתבו על עדותיהם מתוך הזדהות עם מוצאם ועם אבותיהם, ואף הבליטו מתחים בין עדות.

הרומנים המביעים מחאה אינם תמיד הטובים שברומנים של יהודי המזרח, או הטובים שברומנים של הסופרים עצמם, שכתבו גם יצירות אחרות. ברומנים אלה נמצא גם ביטויים לביקורת עצמית. נראה לי, כי אלמלא היתה לכמה מסופרים אלה תחושת שליחות ביחס לעדות המזרח, הזוכות ליחס של זלול מצד יוצאי אירופה, ייתכן שהביקורת העצמית היתה מקבלת ביטוי חזק יותר. אך משעה שסופר, כאדם, נוטל על עצמו לתת ביטוי לרגשות קיפוח ולמרירות על דעות-קדומות, הוא מתקשה להפנות את שבת לשונו כחפצו גם כלפי בני-עדתו, הזקוקים לו כדובר ספרותי. לקושי זה יש השלכות על דמויות המספר והמחבר ביצירה. עם זאת, רומנים אלה רחוקים מהתעלמות מביקורת עצמית ומהלקאה עצמית עדתית. ב־אנקת מדרגות לאביו, ב־המעברה לבלס, ב־ארמנד לחזן, בספרי שלמה טבעוני, ב־המשיח מתימן למדינה, ב־שווים ושווים יותר למיכאל וב־פחונים וחלומות שלו, ב־מישל עזרא ספרא ובניו לשמוש - בכל אלה נמצא דמויות מזרחיות ומעשים נקלים. המוסיפים לאוטנטיות של הרומנים ומחזקים את תוקף הביקורת המבוטאת בהם, בין שהיא נוגעת לחיים בארץ המוצא, ובין שעניינה החיים בארץ.

יש שהנשא הערתי מובלע. כך קורה, למשל, בשבוע בתש"ח לאהרן אלמוג (1980). לכאורה, אין כאן אלא הצגת גורלו של אבשלום התימני, שנהרג במהלך הקרבות של הפלמ"ח. הקורא את סיפורם של אביו ומאבקו, של אמו ושל אחיו ואת סיפורו שלו, אינו יכול שלא לחוש בכאב על גורלן של משפחות תימנים, הגם שייתכן כי הוא גורל אישי ולא דווקא תוצאה של השייכות העדתית. זוהרה

גולינקין מתבוננת ב"חלקת קברים שזעזעה את נפשה. מצבות של פועלים שעודו ביבוש בצות במקום ומתו בקדחת. אחד סעדיה בדיחי ואחד כחלאני, והיו ישו מצבות שאפילו שמות לא היו עליהן וכתוב היה: ילדי התימנים אשר מתו במלחמה. (עמ' 97). אך גם אירועים אחרים מזעזעים את נפש זוהרה – גורלה וגורל משפחתה. קשים, בייחוד אחרי שאביה נרה מן המארב בידי מרצחים בשדות עמק יזרעאל. גורלה של בת יוצאי אירופה לא שפר עליה אפוא מזה של בן יוצאי תימן.

מאחר שעדות שונות הקימו מספרים מביניהן, מתקבלת מהרומניט שונות תמונה מקיפה מחיי יהודי המזרח, ובהם יוצאי תורכיה (אביו), תימן (טביב), יפן (טבעוני, מדינה), עירק (רבי, מיכאל, בלס), מרוקו (חזן), טוניס (וייז) כורדיסטן (מורד), סוריה (שמוש) ופרס (עמיצור).

הכמיהה לארץ, העלייה אליה והחיים בה, כפי שהם משתקפים ביצירותיה, יעמדו במרכז דיוננו, וזאת, מבלי כוונה להמעיט בחשיבות נושאים אחרים. שינוי נוגעים למסגרת מאמר זה. אין לך נושא ורגש שאינם מתבטאים בדרך זו או אחרת ברומנים של יהודי המזרח; דמות הפלמ"חניק בעיני עצמו ובעיני זולתו, וידי סוסים, קיבוץ כנגד עיר, התבגרות, עניינים שבינו לבניה, רכישת דעות, יסודות וערכים, משיחי שקר, ועוד ועוד. העיון בנושאים אלה, וההתייחסות הרומניט להיבטים צורניים ביצירות אלה, אינם מוקדי הדיון כאן.

כמה רומנים נוקטים עמדה חריפה באשר ליחסי עדות בארץ. עצמנו וזמננו והזעם ברומנים אלה גדולה, וייתכן שהמעורבות האוטוביוגרפית של הרומנים במציאות המתוארת ועצמת הכאב שביקש לפרוץ פגעו לעתים בשיפוט הישגי של היוצרים. עם זאת, רומנים אלה נושאים מסרים חברתיים חשובים, ויש להם הישגים ספרותיים.

המעברה של שמעון בלס (1964) הוא ראשון הרומנים המעלה את ייטוב יהודי יוצאי המזרח במעברות של שנות ה-50 בעטו של סופר מזרחי. העוליות והחיים עצמם קרבן של עוני, תלישות, הזנחה, עזובה, חוסר ארגון, אלימות, רעב, אופלי, מעצרים שרירותיים, ואבדן חיי אדם עקב מחרלים בשירותים הרפואיים, ויחסים שכירים, שבאיכוח הממסד משסים אותם, ואופורטוניסטים מופקרית וניקוד העולים עצמם. מטילים את מוראם על הכול. יש מן העולים הרואים בעלייתם השואה הנוראה ביותר שפקדה את יהודי עירק מאז גלות בבל, כי "כל אותה ימות

עתיקה ונאורה נרמסה עד עפר ופזורה על־פני ארמות צחיחות ומרופשות הקריות מעברות" (עמ' 51). העלייה הביאה לגלות. חברה גאה ומצליחה הפכה חברה רמוסה ומושפלת. התגובה הנפשית על תחושת האי־אונים היא היאטמות כלפי חוץ או רגשות נקם. החיים בארץ הם חלום בלהות לגבי העולים. היישוב הוותיק אדיש כלפיהם. הניגודים מחריפים את הצער ואת התסכול. למראה נורות־חשמל בלולי־עופות צועק בחרון יהודי אחד: "נורות־חשמל מדליקים להן ואנו מגששים בחשכה... הכול בשביל האידיש. הכול... כל המדינה בשבילם. אפילו התרנגולות שלהם חיות יותר טוב מאיתנו" (עמ' 171). והאחר מסכם: "רימו אותנו". התקוות הגדולות שתלו בארץ אך הגדילו את האכזבה. היחיד לא הגשים את עצמו מבחינה מקצועית, לא ניתנה לו ההזדמנות לתרום לארץ כלבבו, ובכל זאת היה עליו לשמוע את דעתם של אנשים כמנהל המעברה, לפיה העולים הם אנשים פרימיטיביים, שלא יצליחו לנהל את ענייניהם כהלכה.

הטענה שהיישוב הוותיק זיכה בעלי חיים ביחס טוב יותר מזה שזיכה בו את העולים חוזרת לא רק ב־המעברה לבלס (לולים מוארים ומעברה חשוכה), אלא גם ב־פחונים וחלומות של סמי מיכאל (1979, עמ' 18), ב־מישל עזרא ספרא ובנו לשמוש (1978, עמ' 91), וב־נער מכרם התימנים (1970, עמ' 28-29) וב־בצלו של מזל (1977, עמ' 128) לטבעוני, שבו זוכים הכלבים ליחס אנשי ורגיש יותר מזה שזוכים לו יהודי המזרח.

שווים ושווים יותר לסמי מיכאל (1974) נוקט עמדה חריפה יותר כלפי היישוב הוותיק. רגשות הקיפוח, העלבון, הניכור, המצוקה והאפליה, חריפים יותר מאשר ב־המעברה. התנאים החברתיים, הפוליטיים, הכלכליים והחינוכיים בארץ רמסו את יוצאי המזרח עד עפר. החלום על קבלת פנים אוהבת ומכבדת התנפץ עם הריסוס בד.ד.ט. מיכאל מתאר את התנוונות האב, את התפוררות סמכותו, את חוסר האונים שלו ואת אבלו הקבוע על חלומותיו שנותצו. האב מרגיש כי "מישהו מחלק את כולם כאן לשני עמים... עוד לפני שבאנו – כבר קבעו לנו מעמד אחר. מעמד מסוג שני" (עמ' 25). ודמות אחרת בסיפור אומרת: "... שם היינו עם אחר, וכאן אנחנו עדה אחרת. שם שלטו עלינו גויים – כאן שולטים יהודים־כמו־גויים" (עמ' 34). אנשי הממסד האשכנזים מנצלים בריונים ונמושות מקרב העולים לצורכיהם, ואינם חוסכים מהם עלבונות והאשמות. פורצי הדרך מקרב העולים מוצאים עצמם בודדים. יש מהם הנצמדים לזהותם הערתית, ויש המבקשים להסתירה.

ב־פחונים וחלומות לסמי מיכאל פחת הפתוס הגלוי, אך זה המובלע והחזק וממילא גבר רישומה של המחאה. גם כאן משתמשים העסקנים בכריזמות ומסויינות כדי לשלוט בתושבי המעברה, לגייס קולות, לפוצץ אספות בחירות וליזום מתנגדים. מנהל המעברה המושחת מתאר את תושביה כ"תמימים ונבערים... יחידים יודעים להבחין בין שקר ובין אמת" (עמ' 122-123), ואילו תושבי המעברה מסכמים: "שיקרו לנו, רימו אותנו... זרקו אותנו לאוהלים ולפחונים מלאים שרורים ומקקים ואמרו שזאת הארץ המובטחת" (עמ' 9). אשה אחת רואה בעוליה וילדיה חסרי תרבות, "ואחרת – "גנבים... פושעים... כולם כמו ערבים!" (שם). רחוקה היא האחרונה, עומדים ילדיה, איכר מהישוב הוותיק ובנותיה. שיין לילדים דעות־קרומות. גם כאן מתואר ההווה כירידה בתאי חייהם של העולים והעולות. שברה את גאוותם, הביאתם לחיי עוני והשפלה, לחוסר תקווה.

חויית היסוד ב־קפק הבגדדי (1975) לרוד רבי אף היא קשורה במעברת. בארץ. ישראליותו של קפק מתגשמת "באופנים מנהליים אך לא רשמיים פסיכולוגיים". שתיקה אינה אמצעי הולם למיזוג גלויות. תלוש מומן זו שמוחש ברומן: גיבור שנתלש מאורח החיים של עדתו, ראה את אורח החיים של העולים אירופה, איבד דרכו והצטרף לרוד של "תלושים! אבודים! ללא עוד שום דבר. מאולץ ובלי עתיד רוחני" (עמ' 60). כמו ברומן המעברה, שבו קוראים והעולות אבדן המסורת והערכים המסורתיים, כן גם כאן נדהמת אמו של קיפק, המגוישת המתירנית, שבה "המאמין הוא פרימיטיבי, והפורק עול מתקדם" (עמ' 60). ניסיון כושל להתאקלם בארץ, יוצא קפק לאמריקה, נמלט ממסורת המשפחה "להתמערב או להשתאכנז" ומיחס הבוז למורשת שלו.

ב־חלומות ולחומות לרוד רבי (1979) מזכיר המספר את "רגשותיהם והחלומות של המזרחי בפני המערבי", המתעוררים טכח הדרישה לציין רגלי טיפוסים שונים מוצאם ואת שנות העלייה, שבהן "כל מערבי נדיב לב הוסמך על ידי המערכת לומר מורה או עובד סוציאלי" (עמ' 43). עובדת סעד כזאת הייתה ציפיה לילדים ולקני המפזרת הבטחות כאלה: "אנחנו נטפל בכם ונדאג לכם. אחרי חילום שנים הגיינה!" אין היא מבינה את חרדת ההורים המתנגדים לשלוח את הילדים לקיבוץ מהטעם "שבקיבוץ מלמדים שאין אלהים..."

וכך מסכם המספר את המצב:

"כאדישות החול מול הים ניצבו להם העיראקים השוחוויזמוזו וזו זה והשפלה מול האשכנזייה השותתת שליחות והתנשאות. רחוקה

ההם חיידיקי ההפלייה נגד המזרחי במדינה הציונית, החלו פושטים כמו מחלה מדבקת כדי להרעיל דורות שלמים של מספר אשכנזים מתנשאים. ככל שרבו מעלי גרה מקרב אלה מהמערביים, כן הונצחו השקרים הארטיים על נחיתות בני קדם. ככל שרבו מעשי האיפה והאיפה נגד השחומים או החומים, כן הועלה דגלם הלבן לכניעה, בפני שואתם התרבותית וההומאנית (עמ' 50).

בקטע אחר מתאר המספר את רגשות הבת כלפי המדינה:
 "הנה דמתה המדינה בעיניה לשטיטל במזרח אירופה... מה שלשמש הולך לשמש, ומה שלחזן הולך לחזן. כלי הקודש אינם מוכנים להפריש מעט מהקורבנות והבכורים לאלה שמחוץ לתיבה... שכרו להם אידיאולוגים... כדי להצדיק את השלטון... בישראל אינם מכירים בקיומן של שתי תרבויות בעלות זכויות שוות, אלא בקיומה של תרבות אחת המיישמת את הקונצפציות שלה על האחרת, בדרכי אינדוקטרינציה ושטיפת מוח" (עמ' 142-143).

בארץ נאנסה נפשו של יוצא המזרח. המציאות אינה לגבי עניין אקדמי גרידא. שכן הוא הסובל ממנה, ולכן הוא סוער ורוגש וסובייקטיבי. ואלה הדברים ששם בפיו המספר:

"אני אומר ללא התנצלות שאני סובייקטיבי כי פגעו בי ובכבודי באופן סובייקטיבי מאוד... אין זה משנה לי כמלוא הנימה אם השפלתי היתה בכונה או שלא בכונה... בזדון או בשגגה, כי אני יודע שהיחס העכור היה סמפטום לזלזול בי: להשפלתי, בגלל מנהגי ותפיסותי את החיים ואת המוות, שלא התאימו למיטת סדום האירופית שנמתחה בכל שדה משדות חיי... אני איש המזרח התיכון... נעשיתי למוזר בארצי שלי (השוכנת, דרך אגב, במזרח התיכון). קוראים לכך בספרות אירוניה, ובמציאות סבל. גם לי יש שואה..." (עמ' 61-62).

ביגיהארה ליצחק ייטיב (1974) משתלב מנדל וייס במסד הפוליטי. ראשי חמולות קיבלו "מכוס עראק עד לדירה" כדי שישמשו "שכירי חרב" מטעם המפלגות. מנדל וייס, פליט שואה, לא משכיל, היה צריך לגייס קולות למפלגתו, ואין הוא בוחל בשום תכסיס, לרבות פיזור הבטחות סרק ביישובי העולים. "אך כשחזר

לכיתו, סיפר לשומעיו על הבהמות האלה, שחיו כמו ערבים שהיו מלוכלכים שאכלו בידיהם, ישובים על הרצפה או על מחצלת, שסלדו מרוב עצלות גמורים, ושעשו בכל שנה ילד לנשותיהם – שפחותיהם” (עמ' 40). אין הוא מזמין שווה הזדמנות לדבר על “ההמונים הבורים והמפגרים” מצפון אפריקה (עמ' 75). ויחזיק קיצונית היא אשתו: “אנחנו נחנך אותם, נתרבת אותם; אולי לא את ההויות יולד את הילדים, ללא ספק” (עמ' 41). לדעת מנדל, המדינה חייבת לשמור על אלוהים האירופאי, ויש למערב את יהודי המזרח המוכאים לארץ בלית ברירה. אוניברסיטה זו תיכשל, “תשקע המדינה כולה בלונטיניות מפגרת ולא תיבדל משוונות” (עמ' 43). ההגמוניה האשכנזית היא צו עליון בעיניו.

כבר עם הכניסה לארץ טופחת המציאות העדתית על פני העולים יוצאי רוסיה וטור אחד וייעוד אחד לבינשטוק, לפינסקי ולברקוביץ, וטור אחר וייעוד אחר לילי ולעולים האחרים מארצות המזרח.

גם ההשכלה אין בכוחה לשטת את עדות המזרח. מנדל מסביר את עמדתו “הטבע חזק יותר, התכונות שמלידה אינן נמחקות לעולם... המזרחיות והילי דומים לערבים ולעולם לא אקבל אותם במשפחתי!” (עמ' 78-79).

דחייה כזאת מצד הדור המבוגר – בניגוד לדור הצעיר – תיארו וזכרו יוצאי אחרים, כמו בלס בציפור פצועה (תשכ”ט), סמי מיכאל בשוונים ושוויה יווני שלמה טבעוני בסיפוריו בצלו של מזל ונער מכרם התימנים. כשנבקשו להגיד בנער מכרם התימנים לרכך את הוריה, מעיר המספר: “מן החדר השני השני ילדתי ויכוח קולני ורגוז, בידיש. קלטתי כמה מלים שהבנתי: ‘תימנר’, ‘שוואו צו’, ‘ישו מלים שתפסתי משמעותן הקשה” (עמ' 77). וממשיך המספר ואומר: “ישו מבית הקפה, ירקה אשת האח לעברי ופלטה: ‘שווארצר!’ נדהמוני ונילתי ונילתי כשיכור שירכתי דרכי...” (שם). ציפורה התברואנית בשוונים ושוויה יווני ילדתי שאף היא עולה חדשה, אינה חוסכת מדרי המעברה כיטיינינו “גורן ונילתי ונילתי” (טרוריסט), ולמספר, המבקש יחסי קרבה עם בתה, היא קוראת: “דוצו... ישונו” “מנול”, ועוד.

ברומנים אחרים אין הרקע העדתי ומיזוג הגלויות משמשים צירי זמן וזמן מהם בוקעת ועולה קריאה זו או אחרת המבטאת את תחושות העולים והקיימת שמקורה בניסיון המיוחד שבו מתנסה יהודי מזרחי בישראל.

כך, ב־ארמנד לעזיאל חזן (1981), שומע הגיבור על קיבוץ שאוכלים בו בשר חזיר, והוא תודה אם זה נפר של נוצרים (שם, עמ' 191). מיכלי הריסוס מקדמים את פני העולים כבר על האניה (שם, עמ' 190). הגעגועים, קשיי הקליטה, השינויים, עצב הניתוק, מעלים דמעות בעיניים (שם, עמ' 192). תחושת השוני מביאה עמה את תחושת הנחיתה:

"בכל אשר הלכתי נתחבטתי בהגבלות והשוואות של עצמים, נוהגים, אורחות-חיים... שמעתי את המושג "צבר"... ונתקנאתי... קנאתו של "זר", אשר לכאורה מנהגיו נחותים, תרבותו חריגה – דברים שיש לדחקם, לשרשם, לבטלם. יחלפו שנים עד אשר אלמד לגלות את ייחודם, להפיק מהם גאוה..." (עמ' 199).

כשרות המאבלים (שם, עמ' 202), דרכי קבלת שבת (שם, עמ' 204), ליל הסדר (שם, עמ' 214), תפילות תשעה באב (שם, עמ' 204-205), ואפילו עיצוב פסלים, כל אלה יוצרים השוואות וקונפליקטים בענייני דת. המספר נזכר ברגשותיו כילד ומבקר כמבוגר את החברה הקיבוצית הקולטת:

"טיבן של תפילות וכשרותו של מזון אינם היסודות החשובים לחינוכו ולבריאות-נפשו של המועמד. די היה בהפיכתו מילד גלותי אטום – ל"צבר" פתוח... על שיסוע נפשו לא ניתנה הבינה... נמחקו מנפשי צווי-המקרא, מצוות המשנה ואמרי פיהם של הוריי וסבי, וישראל האחרת של דמיוני" (עמ' 208-209).

המספר מוסר את התהייה שמביע אחד המדריכים בפני הילד:

"... מה טיבה של שחיטה כשרה? מדוע אשא תפילה אל שמים חתומים? היודע אני כי אין אלהים? כך אמר לי יואב חמור-הסבר, אשר את משפחתו שיכל בשואה, והתקווה יבשה בלבו, ומבטו בארץ, וריע אין לו בשמים, אשר כבדו מעליו כנטל..." (עמ' 213).

המורה מדווחת למספר-הנער את דעת הפסיכולוג עליו, והנער מהרהר:
 "... דיבר על רגישות ועל רמה של נער-אירופי... תהיתי על המושג "נער אירופי". מה טיבו של יצור זה? האם מופת הוא להידמות לוי? ובמה שונה מילד שנטלד במרוקו?... " (עמ' 228).

בפרקי העליה של הספר מתוארים אפוא, בלי התרסה, לבטי והוי"ש והקונפליקטים הצומחים מן המפגש בין הישן לחדש: בין הדתי לחילוני, בין הירוקים ל"צבר", והיוצרים קרע ותחושת נחיתות וקנאה. הסביבה הקולטת מבקשת לו"ש לבלוע, למחוק באלימות, וגם אם היא מגלה רצון טוב, אין בה ההיערכות והוויסיות הדרושה למפגש עם העולים, אך יש לה הכוח.

בימי של עזרא ספרא ובניו לשמוש נדון הנשוא הערתי בפרקים שונים. גורו ויניו שלפני קום המדינה היו מבני עדות המזרח בישראל שקבלו על האשכנזים. ורן טויין אחד מהם: "אם היו אנשים משלנו מנהלים כאן את העניינים, לא היינו מנוהלים כן עם הערבים" (עמ' 86). בהמשך נטען עוד, כי יחסי יהודים וערבים היו נורא כתוצאה מן המאבק על הקמת המדינה, ויהודי המזרח, שחיו בקרב הערבים וראו ולא אחרים, ששילמו בעד הציונות באבדן רכושם. ומשדרשו את חלקם נאמן י"ט נענו: "לא דרשנו? דרשנו. אבל אנחנו דיברנו עברית והם סידרו את העניינים באידיש ביניהם" (עמ' 86-87). יש להזכיר, כי המספר אינו קובע עמדה וזו צווינו בנושא זה, ולכל דעה יש גם תשובה המבקשת להפריכה:

- אין אצלנו "שמור לי ואשמור לך" ו"עניי עירך קודמים"?

- ההבדל הוא שלהם יש מה לשמור זה לזה ובשפע.

- ... בנקאים גדולים ואנשי כספים ממולחים ואפילו שרי-אוצר יש! ממלכות היו בינינו?

- היו.

- ... תמצא לי אחד מהם בוועד הלאומי ונדבר... תמצא לי אלו משלנו בגזברות הסוכנות. תמצא לי...

- טוב אז אין.

- ואני שואל "למה?"

- תשאל "למה" - תהיה פקיד. תשאל "וארים" יענו לך "וארום נישנו וימנו אותך להנהלת החברה הכלכלית" (עמ' 88).

בפגישה הנערכת בין אותם מתווכחים כעבור עשרים וחמש שנה צוינו ויניו ויניו אותן שאלות. אחד המתווכחים של אז מתגרה:

- עברו עשרים וחמש שנה, לפי חשבוני, מה נפתר? מה זז? ... ומה התקדם? ...

- אתה, למשל, התקדמת ורבים אחרים.

- עשיתי כסף, זה נכון. פרצתי לעולם הגדול, אמת. אך ספרדי הייתי

וספרדי נשארתי. בן "עדות המזרח".

- ומה רצית?

- להיות ישראלי (עמ' 230-231).

בניו של המתוכנן התקדמו אמנם והגיעו להישגים, אך "על כל צער שהם עשו קדימה עשו בניהם של הרזונברגים והגרומנגים שני צעדים. בנינו התקדמו יפה, אך הפער ביניהם ובין בני השכנאז גדל כפלים, ואולי יותר. האם כך נהיה לעם אחד?" ונוכחת אחרת מוסיפה: "... ככה זה בכלכלה, ככה זה בהשכלה, ככה זה בפוליטיקה, ככה זה בכול. את מוצאת סופסוף כמה משלנו בין מסיימי האוניברסיטה. אבל על כל בוגר שלנו שמקבל ב. א. מקבל אחד משלהם דוקטורט. הפער נשאר פער".

אחד המתוכננים מצהיר: "... דור שני ושלישי של עניים ללא תקווה, ללא סיכוי. מדינה המתקראת יהודית, שלא עקרה תופעה זו מעריה אחר דור שלם של שלטון סוסיאליסטי - לדעתי אין לה זכות קיום מוסרית". אחד רואה את האשכנזים כמי ש"בנו את הארץ", ואחר טוען ש"לא הם ולא בניהם... זכריה ערבב את הבטון ונסים נשא את הדליים ושרגא ישב במשרד והעביר פתקים לאנשי שלומנו במפלגה ובתנועה ובמוסדות" (עמ' 232). ויש גם דעה שלישית:

רבים מהם התמחו בזיופים ובמרמה ובעקיפת החוק - דברים שבלעדיהם לא היינו מביאים מעפילים ולא היינו משיגים נשק ולא היינו נשארים בחיים. משעה שהתחילו מנצלים מומחיות ותושיה ותעוזה שלהם למען ביתם טיפס הבית ועלה מעלה עד שלא נמצאה לו מלה בעברית הפרובינציאלית ונצטרכו לקרוא לו פנטהאוס, וכבודם ירד מטה-מטה אל תשאלו לאן (עמ' 232-233).

אף השאלה "האם אינכם יהודים?" (עמ' 171), המופנית לאלה שאינם רוברים איריש, מקוממת.

זילבר, אחיו הצעיר של מישל, היושב בפאריס, אומר לאלבר, בנו של מישל: אתה יודע איזה מקום תופסים יהודים ספרדים בחיי החברה, הכלכלה, התרבות והאמנות והרוח בצרפת זו בימינו?!... על הספרדים מסתכלים אצלכם מגבוה - הם מספרים - ואכן הם ברובם

בשפלה המדרגה, הכלכלית והחברתית והתרבותית. אנשי השם ואנשי הרוח ואנשי השררה ואפילו אנשי ההון מבין אחינו הספרדים – נער יספרם. המשרות הבכירות באוניברסיטאות ובבנקים, בממשלה ובמוסדות ובחברות הכלכליות העצמאיות כולן בידי אשכנזים.

כך אמרו לי ולא האמנתי. תאמין לי. עד ששב בני מוריס מביקורו שנו ואישר את הדברים. הוא בטא את זה יפה:

“כאן, בפאריס, אני מרגיש שונה – כיהודי – ואני יודע שאין לי מנוח להתבייש בזה. שם, בין היהודים, האפליה מורגשת וכואבת ומציקה; בין אם אשכנזים מבליטים את עליונותם ובין אם החמצניעים אותה בסובלנות מופגנת ובשויונות מילולית”.

... חברה, שהעלייה המעמדית חסומה בה בגלל המוצא, בגלל העדה, בגלל השם, היא... היא... (עמ' 106-107).

יחסי העדות הם רק אחד מנושאי הספר. בני עדות המזרח ברומן אינו חוקי ילידי מדעות קדומות ביחס לאשכנזים, ולא ממעשים שאין בהם טוהר כפיים.

טענת על איפה ואיפה מוצאים אנו גם בסיפור **בצלו של מזל** לטבעוני, שורוויני למשרה נקבע לפי קרבה לממונה, ולא לפי כישוריו של המתמנה.

אחד המשוחחים מסכם תחושה זו כך:

... ישבתי והרהרתי במה שיהיה לאחר תחיית המתים וגלוי נשמות... חשבתי שאבקש שיעשו אותי אשכנזי, אבל פתאום עליתי החשד, כי האיש שיתמנה על הבקשות בדבר גלגול הנשמות יהיה ודאי אשכנזי והוא יתנגד לכך... (עמ' 124-125).

המעברה, ג'יהאדה, שווים ושווים יותר, פחונים וחלומות, קפק הבגרדי, חולנוו ולוחמות, הם רומנים שרקעם מתחיל בעליות ההמוניות של שנות ה-30 בוישיל **עזרא ספרא ובניו** מאיר משהו מיחסי העדות בארץ בתקופה שקדמו לליקוט המדינה. רומנים כמו **בעשב השדה** לטביב (העוסק בשנות ה-20 וה-30) בית האילם לטבעוני (שנות ה-30); **שבוע בתש"ח** לאלמוג (תש"ח); נער כרם החיננויים לטבעוני, ואחרים, מתייחסים בחומרה לפרקים מסוימים ביחסי עדות בארץ לימי קום המדינה ולאחר מכן.

וכך, כבר בפרק הפתיחה של **כעשב השדה** לטביב (1948), ימצא הקורא שהאשכנזים פקפקו ביהדותם של התימנים כשראום לראשונה, שאלום אם הם מהולים, ובדקו ביהדותם. למחרת בוא התימנים היו האיכרים "ממשמשים בכרעיהם ובזרועותיהם, כדרך שממשמשים בבהמה ביריד שעומדת לממכר" (עמ' 14). גם כאן נזכרים התימנים, שבתנמן היה להם מכל טוב. עם זאת, מתוארות ברומן דמויות "חיוניות" של אשכנזים. באזני אחד מהם משיחים התימנים את לבם:

לא כנענים בלבד אנו להם, אלא עבדים לכנעניהם... מזריחת החמה עד לשקיעתה, עובד אני במעדר, וישמעאלי עומד על גבי ומזרזני... ולא עוד אלא שחושקת בו נפשו לפרקים, והוא חובטני בחזרן שביד, שהרי למד מרבו שאיני אלא "ימני" (עמ' 63)

תימני אחר מוסיף:

ולא עוד, אלא שנשותינו נחבלות על-ידי שומרי כרמיהם. בעד מה? בעד מעט זרדים ויבושת-עלים שהללו מקוששות לתגריהן... לפני חודש אשה מעוברת הפילה ולדה מחמת שחבל בה שוה-רכרמים אחר ישמעאלי... ועוד אתה אומר ארץ-ישראל יתנה ליהודים. מובטח יהא לך שלא יתנה אלא לאשכנזי! (שם, וראה גם עמ' 138).

תיאור התעללות זה דומה לתיאור ההתעללות שאנו מוצאים, למשל, בסיפור "בן עזאי התימני" לאריאלי. מרי יחיא מבקש מקהל המאזינים לא להכליל:

באים אתם בטרוניה על ר' יוסף. יכול שהוא כאחד מהם, והוא דן אותם, כמותכם, לגנאי... גורסים אתם "שכנאז" וכוללים אותו... לשכמותו אין "שכנאז" ואין "תימנים". לשכמותו כולנו בכלל אחד, יהודים במשמע... הוא אחר בלבד, שההם בעלי המאה, ואנחנו עניים מרודים...

מספר אחר מיוצא-י-תימן, שלמה טבעוני, מספר ב-"**בית האילם**" (1972) על גורלה ועל גלגוליה של משפחת תימנים ב"כרם" החל בשנות ה-30. בספר מפוזרות הערות כמו: "הרבנים האשכנזים שחלשו על הרבנות ובידם לפסול ולאשר שוחט, העמידו בדרכו [של מורי צאלח - ל.ח.] מכשולים רבים ודרשו ממנו להבחין" (עמ' 16-17); "הסוחרים מבני אחינו האשכנזים, הם שעשו הון מהתכשיטים [של עולי תימן - ל.ח.] בנצלם את תמימותם של בני תימן" (עמ' 17).

גם ברומן **שבוע בתש"ח** לאהרן אלמוג מבצבץ הנושא הערתי, אם כי אבשלום הוא גיבור אינדיווידואליסט ואינו נציג עדה, ויחסי עדות ככאלה אינם בננו. הרומן. גם רומן זה מתרחש לפני העליות ההמוניות, וגם ממנו נראה, כי הנושא הערתי היה מושרש עמוק עוד טרם קום המדינה. דוד של אבשלום מאלפו בינו: הלשון:

"לנו אין הרבה אפשרויות בארץ הזאת. הם יעמידו פנים שהם מקבלים אותך כשווה בין שווים... הם לא יפנו לך מקום... הם זקוקים לך כמשרת. הסתכל סביבותיך וראה מי הם השמשים בבתי הספר? מי הם השמשים בבתי המשפט? מי הם מוכרי העתונים ושרוני הנעלים? אבל אני אומר לך שכאשר יכלה הדור הזה, תצא מפה אש אשר לא יוכלו לכבותה. הלב מתפוצץ לי, הסתכל על אבין האינטליגנט, לאן הגיע... (עמ' 44).

אבשלום ואמו דוחים את דברי הדוד.

בדומה לדברי דודו של אבשלום כך גם המספר **בנער מכרם התימנים** ישי' 110. טבעוני שומע על השנאה לאשכנזים, והוא תוהה על שורשיה:

"בני עדות-המזרח... מה היא מנת חלקם בדור, בפרנסה, בחינוך? הילדים חיים בצפיפות, רחוסים שמונה או עשרה בחדר אחד, גוללות בתנאי רעב ועוני, בעמל מפרך, בבורות ובהרגשות קיפוח. אין וילא. איפוא, שרגשות השנאה טופחו בהם מילדות, ומסקנתם היא אווון תמיד: האשכנזים, הם האשמים בכל..." (עמ' 86).

יוצאת-תימן אחרת טוענת, כי התימנים

"נתקלו כאן בלגלוג ובדחיה. נחשבנו לחסרי תרבות ונימוס נבזים! ושוב פקדונו הנחיתות והסבל... רוצה אני להאמין כי אלה הנוזלו מעטים הם. אך, לצערי, הם שעוברים את האווירה... אונורינו כי המוסדות המישיבים נותנים למתישבים, בני עדות המזרח, וקציב קטן יותר ומכסת קרקע פחותה מזו הניתנת לאשכנזים, בהשניעם את המחמאה הנדעת על שידעים אנו להסתפק במועט... רק מעשים יקרבו: שוויון בהשכלה, תנאי שיכון דומים, "רשות נגורים" לכל בני העדות בכל השיכונים, בכל השכונות והמושבים" (עמ' 110-110).

את חוויית הריסוס בד.ד.ט. תיארו סופרים רבים, ובהם סמי מיכאל, עוזיאל חזן ודוד רבי ברומן, וכן שלום כתב ויוסי אלפי בשירה. ב־נער מכרם התימנים התיאור הוא אינפורמטיבי, ובמהלכו משתמש המספר במלים "מקל", "מילות גנאי", "כוח", "אכזריות", "גסות", "כמו לאחר פרעות" (עמ' 169-170).

כמו מנהל המעברה ב־מעברה של בלס, כן גם כאן אין דעת מנהל המעברה על העולים מחמיאה להם:

"מה תאמר על הזוילדע חיות האלה? שאל והוסיף בלגלוג: "ובאים קיבוצניקים לעשות מהם בני אדם..." הוא מנה מגרעותיהם אחת לאחת וטען שאין כל תקוה לעשותם אנשי תרבות מחונכים" (עמ' 174).

אך אשכנזים אחרים, חמיל'ב ואוהבי יהודים, מביאים טעם חדש וטוב לחיי זוג תימני במושב (עמ' 176-177).

ב־עין ואין לדוד רבי (1981) מתוארת תמונה סוריאליסטית של קבלת פני העולים על־ידי "רובוטים", טכנקרטים למיניהם, בלי שनाה ובלו אהבה. הרובוטים שינו באלומות ובגסות את צורת העולים. בעיניהם כל השונה - משונה, ולפיכך "עולה חדש" הוא "חולה חדש".

רומנים אלה מדגימים את המחאה הנשמעת גם מרומנים אחרים, אף כי במפורז, ולעתים בצורה פחות בוטה. מבחינת תיאור יחסי העדות, משותפות לחלק נכבד מן הרומנים שהוזכרו כאן כמה טענות ועמדות. הם מתארים יחס פוגע, מתנכר ומתנשא, יחס של שליחות־כביכול מצד יוצאי אירופה כלפי יהודי המזרח. בגולה היו הם עם אחר, בארץ - עדה אחרת. אנשי הממסד - לרבות מנהלי מעברות, "תברואנים" ופקידי קליטה למיניהם, שנשלחו לנהל את ענייני יהודי המזרח, מתוארים כבורים, נוכלים, אינטרסנטים, נצלנים, אטומים, עולבים קשה ביהודי המזרח. דעות קדומות ובורות אופייניות ליחסם של יוצאי אירופה כלפי יוצאי המזרח, וקבלת הפנים בד.ד.ט. תעיד על כך. המפלגות הפכו בעלי־גוף מקרב העולים לבעלי־השפעה, וכך עשו שימוש ביוצאי המזרח לתועלתן. המפגש עם הארץ היה מזעזע, בייחוד לאור הציפיות הגדולות. העבר היה טוב יותר מבחינת מסורת, ערכים, אחדות המשפחה, ורמת־חיים, ומבחינה זו היתה העלייה בבחינת ירידה, ולא גאולה. בד בבד עם התפוררות המשפחות וערכי המסורת נגרם כשטת

העלייה משבר לאותם אנשים רגישים, שהיו מצליחים וסמכותיים בארץ המוצא והפכו בארץ שבר-כלי חסר-אונים, שדרכי הארץ אינן נהירונולו. קל היה להם יותר לקבל שלטונם של גויים, מזה של אחים, שכן הציפיות מאחים גדולות ולכן גם כאר האכזבה גדול. הם ראו ביחס לעולים עדות לתרמית ולבגידה, והודעו להיווכחו וני בארץ האהובה, במחוז הכיסופים, יחסי איפה ואיפה הם נרממו. יהודי הנמוחו סבלו די כשנתחדדו היחסים בינם לבין הערבים בגולה בגין הציפונים, ואיש לא זמיר בכך. יחס זה, ולא התנאים האובייקטיביים, הוא שגרם לעליבות חייהם של יוצאי המזרח בשנות ה-50. ההכללות הגורפניות על לכלוך, בורות, עצלות ופשע גרמו יהודי המזרח מופרכות. דרכי הקליטה בארץ היו חממה לפשע ולפושעים. והנמוחו הוא-הוא שהעלה בריונים אופורטוניסטים. פורצי-הדרך הם בודדים פגועים ומותשים. הדור הצעיר של יוצאי אירופה מגלה פתיחות רבה יותר בכל הדור יחסי העדות; הדור הבוגר – מכליל ושופע דעות קדומות, אך גם אלה נמוחו שנאשו כליל מהדור הראשון של יוצאי המזרח תלו תקווה בדור השני. תרונותו עלו הנעלבים על עולביהם, אך העולבים חסרו את שאר-הרוח ואת ניצוץ הרוישות הדרושים כדי לראות זאת. הדחייה המוחלטת של דרכי חייהם של יהודי הנמוחו והצבת ה"צבר" כטיפוס המופת, נעשו מתוך אינטס נשמות. קהות-חושים ואלימות והן שהולידו את תחושות הנחיתות. האכזבה מהארץ היא במישור האישי והלאומי: במישור האישי – בשל חיים משפילים שאין בהם הגשמה עצמית ובמישור הלאומי – עקב ניפוץ של חלום על אחדות ואהבת רע. ליהודי הנמוחו אין מה לשמור זה לזה, אפילו ירצו לנהוג על-פי הכלל של "שמור לי ואשמור לך" האפליה, בין שהיא מכוונת ובין שלא. היא אפליה. הצלחת יהודי המזרח וניוץ לארץ מצד אחד, ואי-הצלחתם בארץ מצד שני, הן עדות לאפליה. ברונניות א"י, באים לידי ביטוי יצרים של נקם כמו גם תחושות זעם שמקורן בניגוד בין רנוו הנויות של היישוב הוותיק לזו של העולים החדשים. הניסיון ההיסטורי לא לימד אנו יוצאי אירופה את חשיבות אהבת האחים. מה שקרה ליוצאי המזרח בארץ הוא זמנו. (בהמעברה, עמ' 51; חולמות ולוחמות, עמ' 61-62).

הפוליטיזציה מעכירה את יחסי העדות. יוצאי אירופה ברומנים אלה התינוו לדור האבות של יוצאי המזרח כאל דור המדבר האבוד, אך תלו תקוות בחינוכו של הדור הבא. יש להרגיש, כי חלק מהטענת בקפק הבגדרי, ב-חולמות ולוחמות, ב-שווים ושווים יותר, ב-מישל עזרא ספרא ובניו וברומנים אחרים אינו מתייחס לשנות ה-50 בלבד. ב-שווים ושווים יותר משתתף המספר במלחמת ששת הימים וזוכה לעיטור על כך. הרומן מתאר תחושות קיפוח המלוות את הגיבור בנענוו

מהמעברה לעיר, לצבא, למשרדי הממשלה. גם בספריהם של רבי, ייטיב ושמוש הטענות שמשמיעות הדמויות הן עכשוויות, ואינן רק בבחינת הפניית אצבע מאשימה כלפי העבר.

הרומנים שנזכרו, פרי עטם של יוצאי-המזרח, יש בהם, ללא ספק, חידוש מבחינת הנושא וקביעת עמדות באשר ליחסי-עדות, למנהגים ולאורח החיים של יוצאי המזרח בגולה ובארץ. מבחינת הישגיהם הספרותיים, יש מהם שלא הגיעו אפילו להישגו המפוקפק של הזו בסיפורו "אופק נטוי", סיפור אשר ממילא ישתקע יותר וישתכח פחות.

העלילה המעניינת, יכולת החדירה הנפשית לעולמם של יהודי המזרח, הדיאלוגים הקולחים, העלאת מאגר של בעיות וההתמודדות הספרותית עמן, הם כמה מהישגי הרומנים האלה. אין ספק שההזדהות של הסופרים עם דברי המספרים ותיאוריהם פגעה לעתים בהישגים, הרצון לשמש פה לחלק נכבד מהעם, לסנגר עליו ולהוכיח את קטגוריו על פניהם, יוצר לעתים מעורבות רגשית ועמה פתוס גלוי, החסר את המעצורים הדרושים לברירה קפדנית של דרכי העיצוב והחומרים המשמשים בעלילה.

חשוב לציין, כי הדברים ששמים מספרים אלה בפי יוצאי אירופה על יהודי המזרח אינם מופיעים רק בסיפורים שכתבו סופרים יוצאי המזרח. גם סופרים יוצאי אירופה שמו דברים בוטים על יוצאי המזרח בפי דמויות אשכנזיות, בחלקם שלא מתוך הזדהות ובחלקם מתוך הזדהות.

יש רומנים של יוצאי המזרח שאין בהם בעייתיות עדתית, אף כי הם דנים בדמויות של יהודי המזרח. כך, למשל, מוצאו העירקי של יעקב דרורי ב"התבהרות של שמעון בלס (1972) אינו משמעותי; הגורל המר של משפחת עולים, שחייה נתערערו בארץ, ב"בצלו של מזל לשלמה טבעוני אינו מוצג כפרי של בעייתיות עדתית; ב"דרך אניה בלב ים לשמוש (1972) אין השלכות למוצאו של המספר על העלילה; חסות לסמי מיכאל (1977) אינו מעמיד יחסי עדות במרכז, ודמויות יוצאי אירופה מתוארות בו באהדה. רומן זה מעמיק יותר מקודמיו מבחינת תיאור עולמם הפנימי של גיבוריו, וההתרחקות מהחלוקה ל"שחור" ו"לבן" מאפשרת טיפול מורכב יותר בדמויות. דמויות אלה שרויות במתח הנובע מקונפליקטים שונים המשמשים רקע לפעולתם. בסיומו של שווים ושווים יותר למיכאל נשאל

המספר האם מוחל הוא על העוון שברציצתו וברציצת בני עדתו בארץ: "האם אני מוחל? – ימים יגידו". **סופה בין הדקלים** למיכאל (1975) מסתיים בהבנת הדמיון המרכזית, נורי, ששורשיו בעירק אינם כה עמוקים כשמדובר בחזרה לארץ אבות.

רומנים אחרים של יהודי המזרח כתובים כולם, או חלקם על רקע ארץ מוצאו של הסופר – מצרים, תימן, תורכיה, טוניסיה, מרוקו, סוריה, עירק ועוד. כך, למשל, מתוודע הקורא לכמה היבטים מחיי הקהילה היהודית במצרים ב**קיץ אלכסנדרוני** ליצחק גורמזאנו-גורן (1978), מחיי התימנים ב**המשיח מתימן** לשלמה מורנו (1977), מחיי קהילת איזמיר ב**אנקת מדרגות** לשלמה אביו (תש"ם), מחיי יהודי עירק ב**קפק הבגדי** וב**עין ואין לדוד** רבי, ב**סופה בין הדקלים** וב**חופן של ערפל** (1979) לסמי מיכאל, מחיי יהודי מרוקו ב**ארמנד** לעוזיאל חזל, מחיי יהודי סוריה ב**מישל עזרא ספרא ובניו** לשמוש.

א.ב. יהושע תיאר ב**המאהב** (1977) שתי דמויות מעניינות – זו של ורדצ'ו ארמוזו ("חיה יפה"), הצלולה והמעשית כשאינה סובלת מאבדן הכרה, זו של גבריאל ארדיטי, שאינו לא מלאך ולא גברא־רבא.

נוסף לרומנים אלה פרסמו יוצאי המזרח יצירות נוספות בפרוזה. בין מחבריהן של ספרים אלה אפשר להזכיר, למשל, את יצחק חייק (**האשה שלנו** במוסקבה, קץ כדור הארץ, **המלחמה הבאה**), את יוסף כהן (**שני חילים ודגל**, **פרח הדאבה**), ואנו אמיל מורד, שפרסם רומן באנגלית בשם *Deep into the Soul* וספר אחר, הנוגע לתערובת של סיפור, כתבה עיתונאית והיסטוריה – **מבבל במחתרת** (1972). ישו תיאר את חיי היהודים בעירק לפני מבצע "עזרא ונחמיה" וכן היבטים אחדיו של מבצע זה. בהצטרפו לכמה רומנים שהוזכרו כאן, הוא מעיד על נטייה מובהקת של סופרים יוצאי עירק לכתוב על עדתם ועל קורותיה.

ידידי מכורדיסטאן לאמיל מורד (1977) הוא תערובת של כתבה עיתונאית והיסטוריה. מטרת מחברו, כהצהרתו, לסלק את רגשי הבושה במוצא הכורדי של ישראלים ילידי כורדיסטן, ו"לסטור על לחייהם של אלה שקיים אצלם רגש אפלייה, בין שהם מגלים את הרגש הזה ובין שמסתירים אותו" (עמ' 6).

ב. הסיפור הקצר

כמו ברומן, כן גם בסיפור הקצר, ניתן ביטוי להיבטים שונים בחיי בן עדות המזרח בארץ מוצאו, ביישוב הוותיק בארץ ולאחר שנות ה־50. גם מתחים בין ספרדים ויהודי המזרח מצד אחד לבין אשכנזים מצד שני בתקופת היישוב הוותיק בארץ תוארו בסיפורים שונים. בסיפורים הקצרים של יהודי המזרח, שרקעם הוא החיים בארץ משנות ה־50 ואילך, נקשרת לעתים המרידות העדתית עם הדלות, בעוד שבסיפורי סופרים כהמנחם ובורלא, לא היה קישור כה מיידי בין המוצא לבין רמת־החיים. גם בסיפורי סיטון ב־סיפורה של שכונה (תשל"ח), על היישוב הספרדי הוותיק בארץ, לא נקשרים חיי הניווט של כמה מהדמויות במוצאן, והדמויות הן אינדיבידואליות, ואינן מייצגות עדות או בעייתיות עדתית.

בסיפורים קצרים שונים נמצא תיאורים של יחסים מתוחים בין ספרדים לאשכנזים ביישוב הוותיק. כך, ב"שכונת בתי מחסה" (תשכ"ח) להמנחם נמצא ש"חיץ תמיד היה קיים ועומד בין העדות בירושלים העתיקה", ונשים שגילו נערים ספרדים בחצרן צעקו "גוועלד פרענקים, פרענק פארך, פרענק פארך, יימח שמם, גויים, ממזרים". בסיפור "שתי הספות" של בוסקלה גוטמן (תשכ"ו) שומע הילד, בן למשפחה אשכנזית־ספרדית בזכרון יעקב של ראשית המאה, קריאות גנאי מאשכנזים ומספרדים כאחד: "פרענק פארך" ו"פריידעס" מצד אחד ו"פויליש ממזר! יא סיקאגני, ביך ביך – חוטו ראשו בטאביך" (עמ' 19) מצד אחר. לא חסר גם תימני נרגן אחד ב"הבשורה" שבקובץ **דרך של עפר** (1975) לטביב: "אנחנו בגלות, בגלות, אחי תחת ממשלתם של אשכנזים" (עמ' 109). ב"שתיים רעות" שבקובץ **במעגלי אהבה** (תשי"ג) לבורלא מקבלים בני האיכרים לחברתם את יוחנן מזרחי – כל עוד יש להם צורך בשירותיו.

חלק מההיבטים העדתיים המתוארים בסיפור הקצר של יוצאי המזרח משנות ה־50 ואילך מציאו אפוא ביטוי כבר קודם לכן, כפי שראינו בסיפורי המנחם, בורלא, טביב ובוסקלה־גוטמן. משנות ה־50 מתוסף לסיפורם הרקע המיוחד של קליטת העליות ההמוניות בשנות ה־50, מודגשות בהם התקוות שתלו בארץ לעומת המציאות, ומובלטים הפערים בין העדות. שנים אלה מתוארות בסיפוריהם של שוחט, אסלן, רבי, בלס, עמיר ואחרים.

כך, בספרו של ניר שוחט **בין אור לחושך** (1971) מייצג החושך את חיי המעברה העלובים, והאור את חיי העיר הקרובה קרבת מקום, ועם זאת רחוקה מהישג יד.

בצד תיאורים מהחיים בעירק, נמצא בספר סיפורים על רקע שנות ה־50 בישראל. ובהם מחאה על דרכי הקליטה במעברות, על תנאי התברואה הלקויים, על גוון חינוכי פגום, על תנאי דיור מתישים – תופעות שסיפקו רקע נוח לעסקניה זיליטו תנאי חיים כאלה תוארו גם ב"רגינה מחפשת את הוריה" למשה אסלן (וושל' 1) תיאוריו כוללים מלים כמו "צוחת חרדה", "צעקות מכוכה", "התייפחותו יקו עו לב", "מחזה אימים", "אמהות יחפות ומרטטות מקור ומפחד" ו"גברים חסוי אוזניו ואובריי־עצות".

בקובץ סיפוריו **צל ומקל** (1977) מיטיב דוד רבי לתאר כמה מתלאות יוצאי עירן בישראל: רופא תרבותי נדהם על קבלת־הפנים הגסה שעורכים לו ומוזלזל ילדיו כצופה מבחוץ בנעשה בו ("ד"ר סאעצי"); הורים הצופים בחוטו אוזניו בהידרדרות בתם לזנות ("משיח ומלכה"); נער שביישנותו ורגישותו וזוויזונו כתכונות של אישיות בעייתית ותוקפנית ("נחמו נחמו עמי"); בחור שאינו מוצא מקומו בישראל ("כלוביים ויון"); יורדים הנשארים קשורים בטבורם לארץ שעליה הם מותחים ביקורת ("ניצה משלמת").

בכמה מסיפוריו הקצרים נתן שמעון בלס ביטוי לבעיות בחיי יוצאי זנונות בישראל: דעות־קדומות המכריעות את היחסים בין בני זוג "מעורב" (ציטוט פצועה, "תשכ"ט); חיי שיממון רוחני, חומרי וחברתי במעברה ("קוביות הינונו"; תשכ"ז; "ידיהם בוססו בעבטיט", "תשכ"ח), שעל רקעם מידרדרים אנשים ויחסייהו האנושיים. גם אלי עמיר ב"תרנגול הכפרה" (תשל"ד, וכן 1978) שלו מתאר און תנאי החיים הקשים במעברה, את הזלזול בעולים, את הפוליטיזציה של גורלנו, ואון השחיקה עד ייאוש.

בעוד שב"ציפור פצועה" לבלס הדעות־הקדומות, המשבשות את היוזמינו וין בני זוג "מעורב", הן נחלת האשכנזים בלבד, תיארו סופרים אחרים דעות קדונונו של שני המחנות. כך עשה שמוש, למשל, ב"דרכים" וב"שמורת טבע" שבקובץ אחי **מלבנון** (1981), וכך עשה גלוסקא בסיפורו "בחבלים קשים".

לעומת זאת, בסיפורו "הכד שפקע" (תשכ"ז), מתאר גלוסקא כיצד איתן, שפנו; לרומיה בלשון זלזול על מוצאה ועל שייכותה לתרבות האמנות ה"מפגרת". לונד לאהוב אותה ולכבדה. בסיפור "זיתים פצועים" לגלוסקא עולים יפה נישואי רומיה התימנייה לאשכנזי – בניגוד לציפיות הוריה. בסיפורים אחרים שלו, כמו "אתונ של

זכריה", "גלגל חוזר", "האילן ופשרו" ו"בן סורר", מעצב גלוסקא כמה דמויות מעוררות כבוד של תימנים.

שוחט, אסלן, רבי, בלס, ואלני עמיר, מתארים בסיפוריהם את חיי יהודי המזרח, בייחוד בשנת ה'50. כמרכזם עומדות אותן תופעות שראינו ברומן, תופעות המעידות על מרירות שמקורה בדלות, על תדהמה מתנאי הקליטה, על השוואה מצערת בין עיר ומעברה, על סלידה מעסקנים זולים, על אכזבה, התברות ציפיות ותחושה של נפילה מאגרא רמה לבירא עמיקתא, על התקוממות נגד יחס של זלזול ודעות קדומות, על ייאוש ותחושת התפרקות ממסורת ומערכים.

גם סופר כשמוש, שעלה לארץ בשנת 1938, חבר קיבוץ שלא נתן תחילה ביטוי נוקב ליחסי עדות, לא פסח על נושא זה בספריו האחרונים. שמוש הוא סופר האמון על מלאכת הכתיבה. הוא שולט בשפה ומודע היטב למעשה היצירה. אף שנימתם הגלויה של אותם סיפורים וקטעי-סיפורים שלו הדינים ביחסי עדות אינה גבוהה, האיפוק הוא המעניק להם את כוחם. שמוש מתאר את קהילת יהודי חלב בחלב עצמה, בארץ ובפזורתיה לרבות אמריקה, אירופה, מקסיקו ועוד. בכמה מסיפוריו נמצא תיאור היבטים של יחסים בין עדות כפי שהם באים לידי ביטוי בחיי הקיבוץ. יצחק נבון, דוד רבי, עוזיאל חזן, אלי עמיר, שלמה טבעוני ואחרים תיארו גם הם צדדים שונים ביחסים שבין עדות המזרח לקיבוץ, אך לא בהבלטה כה רבה. שאלת יחסי העדות עולה בסיפוריו של שמוש לא רק בהקשר לקיבוץ, והוא עוסק בה גם בהקשרים אחרים. כמו כן מרגיש שמוש בסיפוריו שדעות קדומות אינן נחלתם הבלעדית של האשכנזים על יהודי-המזרח; יהודי המזרח מחזיקים גם הם בדעות קדומות על אשכנזים.

קנה וקנמון לשמוש (1979) כתוב בהומור, ובו סיפורים מחיי יהודי סוריה בסוריה, בישראל ובארצות אחרות. תיאור האהבה לארץ בסיפורים כ"נעימאן" מחזק את הצער על בעיות של יחסי העדות. בסיפורים אחרים מתאר שמוש עניינים הנוגעים ליחסי יהודים מארצות מוצא שונות: הבושה בשפת האם הערבית של ההורים, נכח "הרוב החזק והשליט בחברת הילדים" ששפת הוריו היא האידיש, גורמת להרגשה ש"יש עם ישראל ויש עדות המזרח" (עמ' 80), וההתכחשות למסורת ולמוצא היא דרך לשאת חן. מחנכים אינם נקיים מדעות קדומות ומפוגענות בשגה ("תמונות מבית-הספר"). פריקת עול מצוות ושינויים חיצוניים מכוונים להשיג מיזוג ("חסד נעורים"). אך יש שלמרות הדעות הקדומות מביא

מפגש התרבויות לחיים בצוותא, שבהם נוטלים אלה ממנהגי אלה והחושבות ההדדית מתמוססת ("זרזירים"). מחיי הצער והעלבון של המעברה יש האורונו כוח ותעוזה ומגיעים, לאחר גלגולים שונים, להצלחה ("עבליס"). כשואמרו לומר המעברה השווה בקיבוץ על חברי הקיבוץ, ש"מה שנתנים אלה לבליתו ידו להשביע חצי מעברה" הוא מסיק: "לי אין מה לעשות כאן" ("חיטה שפוכה" ונוון קיבוץ הוא קיבוץ הוא קיבוץ, 1980 עמ' 22). בסיפור "שמורת טבע" שוקוץ אחותי כלה (1974) מתואר החרם של יהודי חלב על אחד מהם הנושא אישיות לאשה; וכנגד זה מתואר שאר-הרוח של דוקטור אלטשולר ב"שעוריו של ויטו (שם), המתפעלת ממסורתו של נעים ומלמדת אותו לכבדה, ולא להטוץ אותו הנוצץ שבמערב, המעלה לעתים באושים. ב"תמיר" שב"אחותי כלה צריך ויטו להתמודד עם רגשות שונים: קהילתו התייחסה בכבוד ובקנאה לאשנותו, וקו שיהדותו היתה מזורה ופחותה בעיניה. פעם כשראה הילד-המספר את חוויתו חגור סינר פרחוני, מוריד פח אשפה ואחר-כך שוטף כלים, ירד ערכו של חוויתו פלאים בעיניו, אך עם זאת, יחסי כבוד וחיבה נרקמים בין השניים. ב"בין שווי עויות מפעפע הנושא הערתי מתוך אהבה לארץ ולאנשיה: כשעלה לארץ "ירד" הנמטות ל"מדרגת" ספרדי. הסתרת המוצא ושיבוש המבטא הם תנאי ל"החבוללות" בחברת הילדים. כאשר המורה למוסיקה חש שהילד-המספר פגע במוסיקה הזו מתעניין בארץ המוצא של הילד. כשעונה הילד כי מוצאו מסוריה, מגיב המורה איהו, כך תיארתי לעצמי". נמצא בקובץ גם סיפורים המנותקים מהנושא העזובי סיפורים המעלים זכרונות מחלב ("שבעה שערי שיבה אל עירי"), סיפור נישואי אחותו ("אחותי כלה") וסיפורים על ישראלים בחוץ לארץ ("לילי אפריקה ואני", "קאמאמבר, לחם ויין"). ב"הכתר" התחיל המספר לספר על כתר ארט צווא, והמשיך לספר בו ב"מישל עזרא ספרא ובניו. גם בקובץ אתי מלבנון נמצא ביוטיון ליחסים עדתיים. כך בסיפור "גלגלי העולם" משנים בני המשפחה את שונו מ"עזרא" ל"מזור", כדי שבנם לא יישא "חטוטר על גבו". רק לאחר שהבן ויל ונעשה לפרופסור ולטבא הוא שב וקורא לעצמו מזרחי-מזור. הדוד בסיפור "דרכים" מתאר את חרדתם של הורים אשכנזים, שבתם תביא "פרענק" לביתו, ומתנגד לדחיית שבוי, החיד"א וחיים בן-עטר מפני שרנחובסקי וברדישבסקי וסמולינסקי, ומזהיר מפני "הפולניות". ואילו חברי-קיבוץ, מצדו מביע את דעתו ש"בורגני-מזרחי זה הצירוף הרוחה ביותר שאני יכול להעלות על דעתי". גם בברוקלין יש רגישות עדתית מצד הקהילה החלבית ("ברברה גינדי נכנסת לחופה"), אך חייו של ג'ו סיטון שם, הספוגים מסורת וסובכים סביב חיי משפחה, הם ללא ספק מלאים יותר מאלה של פול שטיין, המחפש לשווא תחליפים לחיי

משפחה ומסורת ("ההבדל הקטן").

בכמה מסיפורי שמוש, כמו בספרים **ארמנד לחזן**, ב-**נער כרם התימנים** לטבעוני, בסיפור "פיאותיו של יחיא" ליהודה עמיר, בכמה מסיפורי דוד רבי, וב"הולך ברקידה" ליצחק נבון, מתוארים משברים הכרוכים במעבר מחברה דתית לחילונית. ב"הולך ברקידה" של נבון סובל הדור הצעיר מפריקת עול מצוות, ואילו הדור המבוגר, העגון במסורת, אינו סובל ממשבר דומה.

תיאורים של אהבת שבת נמצא לא רק ברומנים כמו **נציב המלח** לאלבר ממי (1960), ב-**המעברה** לבלס, ב-**ארמנד לחזן**, וב-**בית האילם** לטבעוני, אלא גם בסיפורים קצרים כ"קריאת פתע" לרקנטי ו"שבת בבית טן" למרים בוסקלה-גוטמן.

סיפורים קצרים אחרים שנכתבו על-ידי יוצאי המזרח נותנים ביטוי להווי אופייני לעדתם. כמה מסיפורי שמעון בלס, ניר שוחט ודוד רבי, למשל, מביאים את הביטויים המיוחדים לחיי יוצאי המזרח.

תשעת הסיפורים בקובץ **מול החומה** לבלס (1969) מעמידים במרכז את חייה הנפש של הדמויות ומצמצמים את מקומה של העלילה החיצונית. החיים בעירק מתוארים כאן בלי רומנטיזציה. הדמויות מייצגות את עצמן, ואין מגמה לעצב דרכן גורלה של עדה. גם בסיפורי **בין אור לחושך** של שוחט, וגם בסיפורי דוד רבי, בקובץ **צל ומקל**, נמצא סיפורים שעלילתם מתרחשת בעירק, בישראל, ואף באמריקה. אף ב-**קנה וקנמון** לשמוש נמצא סיפורים המתרחשים בארץ המוצא, בייחוד בחלב שבסוריה, בצד סיפורים שמקום עלילתם הוא ישראל או ארץ אחרת. בסיפורים אלה על ארץ המוצא – כמו של בלס, של שוחט ושל רבי על עירק, ושל שמוש על סוריה, מתגלה יחס של כובד-ראש לחיים שהיו בגולה ואינם עוד. יחס כזה נמצא גם בסיפורי **נביחות אל ירח כבוי** של עוזיאל חזן (תשל"ז), המספר על הילדות במגרב ועל החיים בארץ.

ג. סיום

כלכל ספרות טובה, כן גם לספרות הטובה של יהודי המזרח יש זכות קיום מבלי להביע "מסרים עדתיים". עם זאת אין להתעלם ממסרים אלה, ומן הראוי להתייחס אליהם בכובד ראש בין שהם מובאים ביצירות שבהן ההישג האסתטי מרשים, ובין

שביצירות שלא הגיעו להישג שכזה. התייחסות כזו היא תנאי לכך שלא יתקיימו בנו דברי רב הונא: "התגרה הזו דומה לצנור של בדק־מים, כיוון שנתרחב נתרחב".

ביבליוגרפיה

אביו, שלמה, **אנקת מדרגות**. הקיבוץ המאוחד, תש"ם.

אלמוג, אהרן, **שבוע בתש"ח**. ספרית תרמיל, 1980.

אסלן, משה, "רגינה מחפשת את הוריה" **במערכה**, גליון ראה"ש חש"ל נדפס שנית בתוך: שטאל, אברהם (עורך), **יהודי המזרח בספרותנו**. ירושלים, המרכז לתכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות. תשל"ז.

אריאלי (אורלוף), ל.א., "בן עזאי התימני". בתוך: **סיפורים**, תל אביב, אוניון הסופרים ליד דביר, תשי"ד.

בוסקלה־גוטמן, מרים, **שתי הספות**. מחברות לספרות, תשכ"ו.

בורלא, יהודה, **עם שחר – סיפורים מימי הילדות**. תל־אביב, יבנה, תש"ו.

קסמי מולדת. תל־אביב, יבנה, תשי"ד.

נשים. תל־אביב, דביר־מסדה, תשי"ד.

במעגלי אהבה. תל־אביב, עם עובד, תשי"ג.

בגיאות ובשפל. ירושלים, מ. ניומן, תשל"א.

רשפים. תל־אביב, דביר, תשכ"א.

בקדושה, או: באהבה. תל־אביב, מצפה, תשכ"ד.

בלס, שמעון, **המעברה**. תל-אביב, עם עובד, 1964.

מול החומה. רמת-גן, מסדה, 1969.

"קוביות הימור". **במערכה**, 15, תשכ"ז.

"ידיהם בוססו בעבטיט". **במערכה**, 13, תשכ"ח.

"ציפור פצועה". **במערכה**, 28, תשכ"ט.

התבהרות. מרחביה, ספרית פועלים, 1972.

גורמזאני-גורן, יצחק, **קיץ אלכסנדרוני**. תל-אביב עם עובד, 1978.

גלוסקא, יצחק, "בחבלים קשים". **מבוע**, כרך ג, עמ' 11-18, תשכ"ו-תשכ"ז.

"זיתים פצועים". **מבוע**, כרך ו, עמ' 100-117, תשכ"ח-תשכ"ט.

"אתונו של זכריה". **קטיף**, כרך ב, עמ' 71-75, תשכ"ג.

"בן סורר". **קטיף**, כרך ג, עמ' 64-69, תשכ"ה.

"גלגל חוזר". **קטיף**, כרך ד-ה, עמ' 60-64, תשכ"ז.

"האילן ופשרו". **קטיף**, כרך ו-ז, עמ' 109-114, תשכ"ט.

"שעתו של תמהוני". **קטיף**, כרך ח, עמ' 79-84, תשל"א.

"כד שפקע". בתוך: יהודה רצהבי (עורך), **בואי תימן**, תל-אביב, אפיקים, תשכ"ז.

המנחם, עזרא, **סיפורי העיר העתיקה**. תל-אביב, עם עובד, תשכ"ח.

בצל ימים. תל-אביב, עם עובד, תשט"ז.

חזן, עוזיאל, **נביחות אל ירח כבוי**. תל-אביב, לדורי, תשל"ז.

ארמנר. מרחביה, ספרית פועלים, 1981.

חקק, לב, **האסופים**. תל-אביב, תמוז, 1977.

אם אשכחך. ירושלים, קרית ספר, 1981.

טביב, מרדכי, **דרך של עפר**. תל-אביב, עם עובד, 1975.

כעשב השדה. (1948) תל-אביב, עם עובד, 1974.

טבעוני, שלמה, **נער מכרם התימנים**. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1970.

בית האילם. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1977.

בצלו של מזל. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1977.

יהושע, א.ב., **המאהב**. ירושלים, שוקן, 1977.

יהושע, בן-ציון, **עיר באופק**. ירושלים, ראובן מס, 1972.

ייתיב, יצחק, **ג'יהאדה**. תל-אביב, אל"ף, 1974.

מדינה, שלום, **המשיח מתימן**. אבינר, 1977.

מורד, אמיל, **מבבל במחותרת**. תל-אביב, עם עובד, 1972.

ידידי מכורדיסטאן. תל-אביב, יסוד, 1977.

Deep into the Soul. New York, Vintage Press, 1967.

מיכאל, סמי, **שווים ושווים יותר**. תל-אביב, עם עובד, 1975.

סופה בין הרקלים. תל-אביב, עם עובד, 1975.

חסות. תל-אביב, עם עובד, 1977.

פחונים וחלומות. תל-אביב, עם עובד, 1979.

חופן של ערפל. תל-אביב, עם עובד, תשל"ט.

ממי, אלבר, **נציב המלח**. תל-אביב, עם עובד, 1960 (תרגום: יוסף לוז).

נבון, יצחק, "הולך ברקידה". **הגלגל**, כרך ב, 3, 1944, עמ' 14-15. נדפס שנית בתוך: **יהודי המזרח בספרותנו**.

סיטון, דוד, **סיפורה של שכונה**. ירושלים, ועד עדת הספרדים בירושלים, תשל"ח.

עמיצור, אברהם, **הנדר**. ירושלים, ראובן מס, 1973.

עמיר, אלי, "תרגול כפרה". בתוך: שטאל, אברהם (עורך), **יהודי המזרח בספרותנו**, וכן בתוך: שטאל, אברהם (עורך), **עדות ישראל**. תל-אביב, עם עובד, כרך א' 1978 (כרך א), 1979 (כרך ב).

עמיר יהודה, "פיאותיו של יחיא". **אפיקים**, כה, תשכ"ח, עמ' 8-9. נדפס שנית בתוך: שטאל, **יהודי המזרח בספרותנו**.

פת-אל, אליהו, **בצל התשוקה**. חיפה, רנסנס, 1965.

קינן יצחק, "קבר בהר הזיתים". בתוך: **שלושה סיפורים**, ירושלים. משרד החינוך והתרבות, היחידה לחינוך חברתי, תשכ"ט.

רבי, דוד, **צל ומקל**. תל-אביב, אל"ף, 1977.

קפק הבגדדי. תל-אביב, אל"ף, 1975.

חולמות ולוחמות. תל-אביב, אל"ף, 1979.

עין ואין. תל-אביב, אל"ף, 1981.

רקנטי, דוד, גשר אכזב. תל-אביב, הדר, תשט"ז. הסיפור "קריאת פתע" פורסם
שוב ביהודי המזרח בספרותנו.

שוחט, ניר, בין אור לחושך. תל-אביב, אל"ף, 1971.

עוד לילה. תל-אביב, אל"ף, 1972.

שמוש, אמנון, דרך אניה בלב ים. תל-אביב, יוסף שרברק, 1972.

אחותי בלה. רמת-גן, מסדה, 1974.

אתי מלבנון. תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1981.

קנה וקנמון. רמת-גן, מסדה, 1979.

קיבוץ הוא קיבוץ הוא קיבוץ. רמת-גן, מסדה, 1980.

מישל עזרא ספרא ובניו. רמת-גן, מסדה, 1978.

שמי, יצחק, סיפורי. תל-אביב, ניומן, תשל"ב.